

VALLÁSOS NEVELÉS 1949 ELŐTT

Nagy Péter Tibor

Oktatókutató Intézet, Oktatáspolitikakutató csoport

Jól ismert, hogy a Horthy korszakban a hittan és a vallásos nevelés az iskola nevelő tevékenységének középpontjában állt, a rendszer hívei és kemény bírálói is „keresztény kurzus” jelzővel illették a szellemi életet. (Megjegyzendő, hogy a húszas évek jobboldali ellenzéke, s a későbbi magyar történetírás egy része a bethleni konszolidáció bírálataként illetve védelmében csak az 1919–1922 közötti időszakot tekinti „igazi” keresztény kurzusnak, a bethleni évtizedet már semmiképpen sem. De azt senki nem vitatja, hogy a keresztény-nemzeti jelző *sokkal inkább* hozzátartozik az egész Horthy-korszak politikai öndefiníciójához, mint a környező államokéhoz, vagy mint az 1918 előtti Magyarországhoz (Romsics, 1999).

Közhelyszerűen ismert az is, hogy 1949-ben az addig kötelező hittan fakultatívvá vált, s megkezdődött fokozatos kiszorítása az iskolából. Az is ismert, hogy a „szocializmus évtizedei alatt” a vallásosság és a vallásos nevelés visszaszorult (Mészáros, 1989; 1993).

Az elemzők nagy része e három evidencia között *oksági* viszonyt tart magától értetődőnek.

Jelen tanulmányban arra az eretnek kérdésre kívánunk választ adni, *valóban mindent eldöntő radikális fordulópont-e* 1949 a vallásos nevelésben? Ennek érdekében megkíséreljük feltérképezni, vallásossági, vallási nevelési szempontból hogyan jellemezhető a magyar családok helyzete az 1949-s fordulat előtt. Azaz: milyen mértékben voltak jelen a szekuláris szülő-csoportok a Horthy korszakban, illetve a koalíciós korszakban?

Az intézményes nevelés: „keresztény oktatáspolitiká”

1919 után Európában az intézményes változások egyre inkább tükrözik a szekularizációt, az állam és egyház elválasztása nem csupán a fejlett Nyugat (Franciaország, Anglia) világában lesz erőteljesebb, hanem olyan új államokban is, mint Csehszlovákia vagy Magyar-Románia illetve „Kis”-Törökország.

A magyar oktatáspolitiká számára mindig oly fontos Németországban a weimari alkotmány elválasztottságot tükröz, az újonnan fontossá váló Olaszország semmiképpen nem „keresztény-nemzeti mintaállam”, középiskolájában például nem kötelező a hitoktatás.

Magyarország azonban ambíciója szerint mindenképpen ilyen „keresztény oktatáspolitikát” kíván megvalósítani, pontosabban – sajnos nem saját nyelvi leleményünk szerint – *kereszt(y)én(y)* oktatáspolitikát, azaz valami olyasmit, aminek segítségével a katolicizmus és a protestantizmus valamiféle közös (és nemzeti ...) alapra hozható. (Mindazonáltal az új országban a katolicizmus dominánssá vált, s a protestáns oktatáspolitikusok, maga *Imre Sándor* is katolikus terjeszkedéstől tartottak).

Politikatörténetileg elég annyit az olvasó emlékezetébe idéznünk, hogy 1919 őszén (az 1918-s népköztársasági VKM által fakultatívvá nyilvánított, a tanácsköztársaság népbiztossága által pedig kifejezett ideológiai támadásnak kitett) iskolai hittan ismét kötelezővé vált. Az 1920-ban elfogadott oktatási törvény, formálisan *Schlachta Margit* módosító indítványának hatására, de nyilvánvalóan a keresztényszocialista kormányzati erők szándékának megfelelően az iskoláztatási kötelezettség részének nyilvánította a vasárnapi istentisztelet-járást is.

A húszas években az oktatási nevelési tevékenység deklarált *valláserkölcsei* célkitűzése egyre erőteljesebbé vált. Az iskolatípus céljait körvonalazó törvény-preambulumok – legyen szó akár középiskoláról, akár polgáriról – mindig hangsúlyozták, hogy az iskolai nevelés (egyik) célja a valláserkölcsei nevelés. (1924. 11 tc.) Mindez természetes módon azt jelentette, hogy a történelmi eszményekre, iskolai ünnepekre vonatkozó miniszteriális dokumentumok megfogalmazásakor a kereszt(y)én(y)ségre éppúgy egyre nagyobb hangsúly került, mint a tankönyvek – természetesen főleg a történelem és irodalomtan-könyvek – bírálatok (OL K 592, *Unger*, 1976).

Mindez azért figyelemreméltó, mert közben a társadalmi szekularizációnak, s különösen a családi vallásos nevelés nem általános voltának mérhető jegyei vannak egy hangsúlyozottan kereszt(y)én(y) közéletet élő országban. Az alábbiakban ezeket az adatokat, ezeket a mérhető jegyeket kívánjuk felvillantani, feltérképezve azokat a családokat, ahol a gyerekek felnőttek.

A felekezeti harmónia csökkenése a családokban

A felekezeti szempontból egyértelmű vallásos nevelés egyik fontos akadály a szülők különböző felekezethez tartozása, magyarán a vegyesházasság. A felekezeti kötöttségű nevelés eredményét pedig – kizárólag statisztikailag – minősíti, hogy az abban felnőtt nemzedék mennyire tartja indokoltnak, hogy azonos felekezetű házastársat válasszon. Az istentiszteletjárás gyakorisága is – közvéleménykutatásokból kimutathatóan – szignifikánsan összefügg a házasság vegyes vagy nem vegyes jellegével.

E megfontolásból a vegyesházasságok arányából tudunk következtetni a felekezeti háttér erejére illetve a nevelés „hatékonyságára” például 1928 és 1946 adatait összehasonlítva. A völegény vallásához viszonyítva a katolikusoknál 13 illetve 15%, a reformátusoknál 33 illetve 40%, az evangélikusoknál 42 illetve 51% kötött vegyes házasságot (1. és 2. táblázat) 1928-ban illetve 1946-ban (*MSÉ*, 1928. 21.; 1946. 29.).

1. táblázat. A különböző vallású menyasszonyok aránya az egy-egy felekezethez tartozó vőlegények körében 1928-ban

	<i>R. kato- likus vőlegény</i>	<i>Refor- mátus vőlegény</i>	<i>Evangé- likus vőlegény</i>	<i>Izraelita vőlegény</i>	<i>Egyéb vallású vőlegény</i>	<i>Összesen</i>
Római katolikus menyasszony	87,08	26,69	29,64	9,39	35,11	65,02
Görög katolikus menyasszony	1,31	2,1	0,94	0,24	31,53	2,34
Református menyasszony	7,93	66,89	10,35	1,75	18,69	20,46
Evangélikus menyasszony	2,76	3,25	58,01	0,97	2,95	6,26
Izraelita menyasszony	0,65	0,56	0,78	87,5	0,84	5,27
Egyéb vallású menyasszony	0,28	0,52	0,28	0,17	10,88	0,66
Összes menyasszony	100	100	100	100	100	100

2. táblázat. A különböző vallású menyasszonyok aránya az egy-egy felekezethez tartozó vőlegények körében 1946-ban

	<i>R. kato- likus vőlegény</i>	<i>Refor- mátus vőlegény</i>	<i>Evangé- likus vőlegény</i>	<i>Izraelita vőlegény</i>	<i>Egyéb vallású vőlegény</i>	<i>Összesen</i>
Római katolikus menyasszony	84,79	33,13	36,35	10,3	40,34	65,44
Görög katolikus menyasszony	1,84	2,95	1,23	0,28	32,52	3,03
Református menyasszony	9,85	59,74	12,14	2,83	20,75	20,39
Evangélikus menyasszony	2,88	3,22	49,18	1,22	3,12	5,46
Izraelita menyasszony	0,31	0,34	0,65	81,93	0,57	5,02
Egyéb vallású menyasszony	0,34	0,62	0,45	3,43	2,69	0,66
Összes menyasszony	100	100	100	100	100	100

A vegyesházasságok közül – a vallásszociológusok általános megítélése szerint – a legerősebb szekularizációt a keresztény-izraelita házasság mutatja, ez a vizsgált időszakban az izraelita házasságkötések egyhatedét-egyötödét érintette. (Ez az adat – itt nem jelzett módon – a zsidótörvények következtében ingadozott, a Soáh következtében pedig az 1946-s számok mögött már nagyságrendileg kisebb abszolút számú izraelita népesség van, az 1946-os izraelita népességen belül több a vegyesházasság iránt nyitottabb budapesti neológ stb.) A katolikus-protestáns házasság jelenti a következő szekularizációs tömböt. (Istentiszteletjárási adatok alapján jelenthetjük ki, hogy a katolikus-protestáns házasságokban élők szignifikánsan szekulárisabbak, mint az azonos felekezeti házastárssal élők.) Csak kevésbé szekularizáló hatása a római-katolikus és görögkatolikus illetve a református és evangélikus felek közötti házasság. Ezért a fenti adatok (itt nem

közölt) abszolút számai alapján egyetlen táblázatba foglaljuk a katolikus-protestáns házasságok – mint a legtömegesebb szekularizációs komponens – változását (3. táblázat).

3. táblázat. *A katolikus-protestáns házasságok a három nagy felekezethez tartozók körében 1928-ban és 1946-ban*

	<i>Katolikus vőlegény</i>	<i>Református vőlegény</i>	<i>Evangélikus vőlegény</i>
1928-ban	10,68	28,78	30,57
1946-ban	12,72	36,08	37,58

Ez másfelől azt jelenti, hogy az összes katolikus-protestáns házasság az összes házasság 14,8%-áról 17,8%-ára nőtt! Bizonyítottak tekinthetjük tehát, hogy a húszas évek végén illetve a harmincas években született gyerekek legalább egyhatedénél a konfesszionális nevelő hatást gyengítette a szülők felekezetének különbözősége, s bizonyítottak tekinthetjük, hogy a vallásos nevelést döntőnek tartó évtizedekben felnőtt korba ért nemzedék nagyobb arányban kötött vegyes házasságot, mint szülei nemzedéke.

Hogy a vegyesházasságok melyik felekezeti aggregátumnál mekkora szekularizációt mutatnak a látszólag egzakt számok ellenére nem könnyű megítélni.

A vegyesházasság számait szokás egyszerűen úgy értelmezni, hogy a katolikusok 90%-os „homogámiája” (felekezeti csoporton belüli házassága) kétharmadakkora szekularizációt mutat, mint a reformátusok 60%-os „homogámiája”. Ez az értelmezés azonban nem helyes. Hiszen teljes szekularizáció és teljes társadalmi keveredés esetén a katolikus vőlegénynek 65%-os, a reformátusnak 20%-os esélye lenne rá, hogy saját vallásából menyasszonnyal köt – véletlenszerűen – házasságot – egyszerűen a házasságpiacon lévők felekezeti arányai következtében. Ennél a „természetes” – kizárólag statisztikai valószínűség által létrehozott – homogámiánál a katolikusok kevesebb, mint másfélszer, a reformátusok több, mint háromszor homogámabbak. Ez a számítás sem helyes azonban, mert nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy a katolikusok és reformátusok stb. települési, iskolázottsági szerkezete különböző. Tehát az egyvallású faluban élő reformátusnak még szekularizáció esetén is sokkal kisebb az esélye katolikus feleség „szerzésére”, mint annak a nem szekularizált katolikusnak, aki – vallástól függetlenül ugyan – de iskolázottságának megfelelő körökben mozog saját – többfelekezetű városában. (Ennek még a történelmi Magyarországra nézve pregnáns adata, hogy a Tisza jobb parti területén a házasságok 17%-a volt vegyes házasság – több, mint a huszonhét törvényhatósági jogú városban, melyek népessége átlagosan 15%-ban keveredett (Ráth, 1896. 378.).

Nem rendelkezünk viszont olyan adatsorral, mely a házasságok felekezete mellett azok társadalmi pozícióit is mutatná. (Erre egyetlen kivétel van, amelyre még kitérünk, továbbá a közvélemény-kutatásos adatgyűjtés lenne ilyen forrás.)

Kutatásaink jelen fázisában tehát nem tudjuk megmondani, hogy a katolikusok vagy a protestánsok vegyesházasságai jeleznek-e erősebb szekularizációt – országosan.

Éppen ezért a fenti táblázatokban a katolikus vőlegények „exogámiáját” nem a református vőlegények „exogámiájával” célszerű összevetni, hanem az egyes felekezetek

„exogámiájának” időbeli változását... Azt, hogy ebben a 18 esztendőben a katolikusok 1,19 szorosára, a reformátusok 1,25-szörösére, az evangélikusok 1,23 szorosra növelték „exogámiájukat”. Ez a különbség a katolikusok és a protestánsok között már szignifikáns. (Az izraelita-keresztény házasságok arányának hullámlása – itt főleg a nem idézett „finom adatok”, azaz az 1919 és 1938 körüli évek nekilendülései számítanak – viszont azt bizonyítja, hogy az az adat nem tartozik ide, mert az izraelita népesség asszimilációja-integrációja, illetve a nem izraeliták erre való nyitottsága nem egyszerűen szekularizációs mutató (Karády, 1997).

Ha viszont csak a budapesti adatokat nézzük, akkor itt az ország területének változásai sem zavarják mérésünket, s „fizikai” távolságok sem választják el a különböző felekezetűeket – tehát elvileg egységesnek tekinthető a házassági piac. Ezek a *budapesti adatok* a vegyesházasságok (benné persze a keresztény-izraelita vegyesházasságok) arányának szinte folyamatos növekedését mutatják. 1877-ben a házasságok 17,3% -a vegyesházasság, az arány először 1884-ben lépi túl a 20, 1896-ban a 25, 1911-ben a 30%-ot, 1923-ban pedig eléri a 35%-ot. (Ezen belül a keresztény-izraelita vegyesházasságok arányának növekedése a tízes évek második felében megállt.) A Horthy-korszakban a vegyesházasságok aránya nem is nő tovább. 1941-ben (a zsidótörvények után) az arány 34,45%, de 1945-ben a vegyesházasságok aránya –nyilvánvalóan az 1938 és 1945 között elmaradt házasságok „behozásaként”) 37%-ig kúszik, majd ismét néhány százalékos csökken (Budapest: 1941. 1946. *Illyefalvi*, 1933. 98.) (1174 fős – a budapesti felnőtt lakosságra reprezentatív – adatfelvételünk tanúsága szerint amennyiben az apa 1920 előtt született, (s a megkérdezett személy 10 éves korában Budapesten élt) mintegy 30%-ban, ha 1920 és 1940 között született, akkor mintegy 40%-ban élt vegyesházasságban. A TÁRKI mobilitásvizsgálatában szereplő 1940-nél később született házaspárok 43% – a élt vegyes házasságban, de a mintát hiába szűkítjük az 1960 után születettekhez akkor is 44% jön ki – úgy tűnik ez az arány „beállt”, a mai, erősen szekularizáltnak tekinthető budapesti fiatal társadalomban sem folyik további keveredés.)

A budapesti katolikus közösség homogámiája a Horthy korszakban teljes szekularizáció esetén (ha tehát a katolikus vőlegények véletlenszerűen választanának katolikus menyasszonyt a város házassági piacáról) 59%-os lenne ehhez képest 1923-ban 78%-os. A protestánsok – ha az evangélikus-református házasságot homogámiának tekintjük – teljes szekularizáció esetén 17%-ban lennének homogámák, ezzel szemben 31%-ban azok.

Ha ezeket az arányokat összevetjük többféle számítást alkalmazhatunk.

Az egyik számítás szerint a katolikusok 1,33-szor, a protestánsok viszont 1,87-szer homogámabbak a feltételezett totálisan szekularizált állapotnál. Ez a két adat már összevethető egymással, s ez a katolikusok nagyobb szekularizáltságát mutatja. Ez a korabeli és történeti közvéleményben élő képzetnek mindenképpen ellentmond.

A másik számítás szerint a katolikusoknál 19%, a protestánsoknál 14% erejéig tapasztalható a közvélemény nagyobb felekezeti zárttságot, mint ami szekularizáció esetén várható lett volna – ez pedig talán már érzékelhető különbség – s a protestánsok nagyobb szekularizáltságát sugallja.

A protestánsok nagyobb szekularizáltsága mellett szól a szekularizáció előrehaladása, azaz a változás mértéke. Ugyanezt láthattuk a korábbi táblázatban az 1928-s és 1946-os

adatok összehasonlításakor – azaz a protestánsok szekularizációja gyorsabb, mint a katolikusoké.

Ennek ellenőrzésére a számítást elvégeztük korábbi, 1895-s adatokon is. A katolikusok homogámija akkor is hasonló mértékben 1,31-szerese volt a „szekularizált homogámiai valószínűségnek”, a protestánsoké viszont akkor még 3-szorosa!

E számítás szerint 1895 és 1923 között Budapesten a *protestánsok szekularizációja lényegesen gyorsabb*, mint a katolikusoké. S a tényleges, működő családokban – s most mindegy, hogy ennek statisztikai okai vannak, vagy tudatos választáson alapulók –, *lényegesen gyakrabban találkoznak az emberek vegyesházasságban élő protestánssal, mint ilyenben élő katolikkal*.

Egy-egy időpontra rendelkezünk rétegspecifikus adatokkal is. A fővárosi statisztikai hivatal ismert vaskos zöld köteteinek egyike Budapest „munkásairól” a másik pedig Budapest „polgáiról” tartalmaz adatokat. Noha ez az aggregáció meglehetősen durva, mégis érzékelhetünk valamit abból, hogy Budapest két nagy társadalmi osztálya – a „munkásság” 1929-ben és a „polgárság” 1926–1930-as években hogyan házasodik. Először is kiindulhatunk abból, hogy a két csoport valóban lefedi a budapesti társadalmat. Ez esetben elmondhatjuk, hogy a katolikus-protestáns házasságok aránya 28 illetve 20%, azaz a munkásság némileg szekularizáltabbnak tűnik (*Illyefalvi*, 1931, 1935; *Karády*, 1993). Ha úgy tekintjük, hogy nem fedi le azt, akkor a budapesti „munkások” 1929-s vegyesházasságainak és Budapest összes vegyesházasságainak különbségével kell előállítanunk a „nem-munkás” vegyesházasságok számát, illetve arányát. E szerint a katolikus-protestáns „nem-munkás” házasságok az összes nem munkás házasság 24%-t teszik ki. Ugyanakkor, ha a keresztény-izraelita házasságokat is hozzászámítjuk, valamint csak a valóban azonos felekezetűek házasságait tekintjük homogámnak a munkásság szekularizációs főlénye tovább mérséklődik, hiszen a munkás vőlegények 36,9% a nem munkás vőlegények 33,9%-a kötött vegyesházasságot (Bp. stat. és közig. 1930. 77. o.).

Budapest társadalmában tehát a társadalom felsőbb csoportjaiban kisebb valószínűsége van a vegyesházasságnak, mint „alul”.

A testvérek születése és a nagyszülők temetése

Nyilvánvaló, hogy a gyerekkori vallásos szocializáció része a kisebb testvérek keresztelésének megtapasztalása, a nagyszülők, s más közeli családtagok temetése.

Táblánk igen nagy pontossággal mutatja, hogy az adott felekezetüként állami nyilvántartásba vett csecsemő közül hány százalékot kereszteltek meg, illetve a halottak közül hány százalékot temettek el egyházi módon (1928-ban 4. táblázat). (Természetesen korrektebben járnánk el, ha nem keresztelést, hanem bejegyzést mondanánk. Minthogy azonban az izraelita felekezet tevékenységéről a statisztikai évkönyv nem közölt adatot, maradtunk a keresztelés fogalomnál.)

4. táblázat. Az egyházak jelenléte az élet kezdetén és végén az egyes felekezetekhez tartozók körében, 1928-ban

	<i>Keresztelő/ születés</i>	<i>Temetés/ halálozás</i>
Római Katolikus	97,30	96,49
Görög Katolikus	88,52	88,20
Református	96,10	96,86
Evangélikus	95,49	97,08
Unitárius	55,26	61,54

A kicsiny, rendkívül szekuláris unitárius felekezetet leszámítva szinte teljes körűnek mondható az egyházi szolgáltatás és a temetkezés igénybevétele: úgy tűnik a nyilvánvalóan szekularizált – például templomba sosem járó, magát ateistának mondó, szociáldemokrata párttagként aktív politikai életet élő emberek egy része is igénybe veszi az egyházi temetést, illetve megkeresztelteti gyermekét. Az adatokból tehát legfeljebb azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a közhiedelemmel ellentétben nem „teljes körű” a lefedettség.

A tényleges szocializációs hatást persze csökkenti, hogy a gyerekek is észrevehették – a vallásos és nem vallásos szomszédok, családtagok gyakorlatilag egyformán kereszteltettek, illetve vettek igénybe egyházi temetést.

Házasságok a családban

A vizsgált nemzedékre közvetlenül kihat „idősebb testvérei” házasodása. A felekezeti nevelés hatékonyságát pedig jól mutatja, hogy a családtól való függetlenedés pillanatában igénybe vesz-e a fiatal egyházi szolgáltatást. A közhiedelemmel ellentétben meglehetősen *sokak kötöttek kizárólag polgári házasságot*. (Fontos mérőeszköz lenne, de nincsen ehhez megfelelő adat a házasságon kívüli kapcsolatok illetve együttélések felekezeti összetevőinek jelzése...)

Nézzük először az azonos felekezetűek házasságait. Magyarországon a katolikusok között kötött házasságok 9,7%-ban nem működött közre az egyház, a reformátusoknál 9,6%-nál az evangélikusoknál 5%-nál. (Egy kicsiny keresztény felekezetnél matematikailag kisebb a homogámia valószínűsége, tehát aki homogám, annál valószínűtlenebb a templom elkerülése.) Izraelita esküvői adatok nem állnak rendelkezésre. *A vegyesházasságoknak viszont kb. 40%-t nem felekezeti módon kötötték*. (Az adat azért becslés, mert izraelita adatok nem állnak rendelkezésre. Ha feltételezzük, hogy minden izraelita – keresztény vegyesházasságot rabbi előtt kötnek – ami több okból is kizárt, hiszen például a húszas évekig erre egyetlen példát tud a magyar izraelita közösség lexikográfusa – ez az adat 36%-ra csökkenne. Ha feltételezzük, hogy egyet sem kötnek rabbi előtt 44%-ra nő, s valószínű, hogy ez utóbbi adat a helyes. M. stat. évk: 1928. 21) A vegyesházasságot

kötő katolikus férfiak 57,8%-a, a reformátusoknak alig 32,3%-a vette igénybe az egyház házassági szolgáltatását. 1946-ból nincsenek ilyen adataink.

Budapestről viszont hosszabb időszorra is vannak adataink 1898-ban a budapesti házasságoknak 79,3%-t kötötték templomban, ezen belül a homogám házasságok 87,1%-t a vegyesházasságoknak alig 54%-t (Budapest: 1898. 82, 337). Más struktúrájú adataink vannak a későbbi évtizedekből, utolsó adatunk 1946-ból. Tudjuk, hogy Budapesten az összes házasságoknak csak 58,0%-t kötötték pap illetve rabbi előtt. Ez azt jelenti, hogy az azonos felekezetűek házasságainak (ami az összes házasság kétharmada) jelentős részét is csak polgári módon kötötték (Budapest: 1944–1946. 23. 177–179)!

A fiatal felnőttek körében tehát a Horthy korszak Budapestjén is széles körben fellépett a polgári házasság.

A felekezeti norma sértése (1): a gyerekszám szabályozása

Empírizálható tünet a gyerekszám csökkenése is – amit legalábbis részben – szekularizációs tünetként értelmezhetünk. Ráadásul a gyerekszám olyan életmódtényező, mely gyerekkorban, társadalmi csoport-hovatartozástól, a kis vagy nagycsaládos életszervezéstől, a család kommunikációs kultúrájáról függetlenül minden gyerek számára látható: olyan „információ”, melynek mindenképpen van szocializációs ereje.

A gyerekszámról kétféle forrásból szerezhetünk információt. Az első forrás az a népszámlálási adat, mely egy meghatározott időpontban mutatja, hogy a gyerekszámot a teljes népességben hogyan befolyásolja a felekezet illetve a településszerkezet (5. táblázat).

5. táblázat. A férjes nők átlagos gyerekszámja 1930-ban

	Budapest	Törv.város Összesen	Megyék összesen	Összesen
Római katolikus	1,92	2,38	3,56	3,36
Református	1,76	2,47	3,33	3,2
Evangélikus	1,76	2,16	3,3	3,15
Izraelita	1,85	1,95	3,0	2,4

A táblából kiderül, hogy a felekezeti különbségek Budapest esetében alig magyarázzák a különböző gyerekszámot, de a legintenzívebb különbség is sokkal kisebb mint a településtípus szerinti különbözőség. Azaz: *a különböző felekezetűek különböző gyerekszámait sokkal inkább a településszerkezet és az ezzel összefüggő szekularizáció határozza meg, mint az eredendő felekezeti különbségek.*

Egyébként a szekularizációs ütemet 1920 és 1930 között az alábbiakban jellemezhetjük: a leggyorsabb az izraelitáknál, hiszen az 1930-as adat az 1920-asnak csak

80,8%-a. A keresztény felekezetek között kicsi az ütemkülönbség: az evangélikusok 89,0%-kal vezetnek, a katolikusok 90,3%-ra a reformátusok 92,5%-ra csökkentették gyerekszámukat ebben az évtizedben. (A helyzetet természetesen iskolázott alacsonyabb gyerekszámú keresztény középosztálybeliek bevándorlása is módosítja, a valóságban tehát a nem-izraeliták szekularizációs üteme lassabb. M. stat. közl. 76. k.: 36)

Mindenképpen figyelemreméltó jelenség, hogy az eleve alacsonyabb gyerekszámú felekezeti aggregátum – az izraelita – szekularizációs fölényét fokozza, a többiek országos erősorrendjében azonban enyhe változások következnek be: a szorosan egymás melletti értéket mutató evangélikus és református népesség helyet cserélt, azaz 1930-ra (valószínűleg az iskolázott evangélikus nemzedék szülőkorba érése következtében) az evangélikusok már kissé szekularizáltabbnak tűnnek, mint a reformátusok. A katolikus népesség stabilan őrzi a legmagasabb gyerekszámú pozíciót.

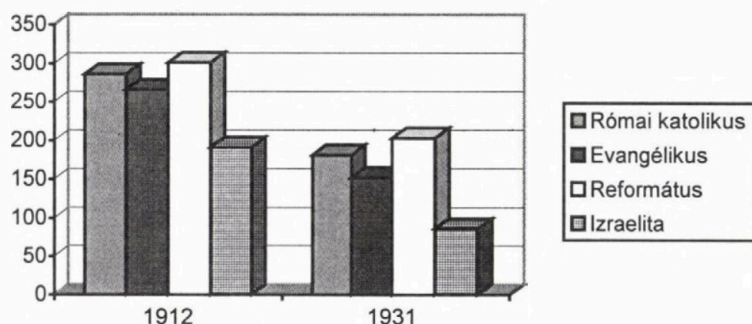
A másik megoldás kissé kockázatosabb, de érdekesebb is: a szekularizáció változását kisebb csoporton érdemes megvizsgálunk. Ki kell küszöbölnünk a településszerkezet hatását, például csak budapestieket kell vizsgálnunk, ki kell küszöbölnünk, hogy ugyanazon időpontban (természetesen) különböző generációk élnek együtt, különböző szokásokkal, különböző mértékű szekularizáltsággal.

Két konkrét év budapesti születéseit hasonlítjuk tehát össze, összehasonlíthatók az első világháború előtti és utáni állapotok. (Az 1912-s és 1931-s év a megelőző és követő évek szempontjából átlagosnak tekinthető.) Az első két oszlop azt mutatja, hogy tízezer oldalt megnevezett felekezetű lakosra hány születés jutott, a harmadik oszlop pedig azt, hogy a közel húsz esztendő alatt az egyes felekezeti aggregátumok mennyivel csökkenték arányszámukat (5a. táblázat).

A nagyobb felekezetek (születési arányszámmal mért) szekularizációs erősorrendje mindkét időpontban az izraelita, evangélikus, katolikus református rendet követi. Ami figyelemreméltó, hogy a változás üteme szempontjából is ugyanez a helyzet. Azaz: minél alacsonyabb gyerekszámú egy aggregátum 1912-ben, annál nagyobb ütemben csökkenti tovább gyerekszámát.

5a. táblázat. Gyerekszám 10000 lakosra Budapesten

	1912	1931	Változás (%)
Római katolikus	286	181	63,3
Görög-katolikus	319	179	56,1
Görögkeleti	162	106	65,4
Evangélikus	266	152	57,1
Református	301	203	67,4
Unitárius	373	120	32,2
Izraelita	191	86	45,0
Összesen	265	163	61,5

1. ábra
(*Illyefalvi, 1932. 70. o.*)

A fenti adatsort pontosítaná – ahogy erre *Karády Viktor* felhívta a cikk szerzőjének figyelmét – ha az erősebben szekularizáltak tartott aggregátumok korstrukturáját is megvizsgálánk – az idősebb népességű aggregátumok gyerekszama nyilvánvalóan alacsonyabb, mint a fiatalabbaké.

Mindenesetre kijelenthetjük, hogy a húszas-harmincas évek gyermekeinek igen nagy része azt tapasztalhatta: nem annyi testvére van, illetve idősebb testvéreinek nem annyi gyereke van, amennyi „természetesen”, azaz a vallás születés-szabályozást tiltó parancsolatainak betartása esetén születne – hanem jóval kevesebb.

A felekezeti norma sértése (2): a válás növekedése

Kifejezetten csak a katolikus egyház tiltja a válást, de nem elválnak lenni protestáns közegekben is felekezetkomformabb viselkedés, mint elválni.

Közismert, hogy az elváltak aránya egy generáció alatt többszörösére emelkedett, de az talán kevésbé, hogy a válás utáni újraházasodás – Budapesten – nem mutat összefüggést azzal, hogy valaki ezt tiltó, vagy ezt engedő felekezet tagja: 1929 – táján a megházasodó „munkások” (pontosabban az ilyen nevű aggregáció) 7,1 ezen belül a katolikus munkások 6,7; a megházasodó polgárok 13,6; ezen belül a katolikus polgárok 14,6% – a elvált családi állapotú (*Illyefalvi, 1931, 1935*).

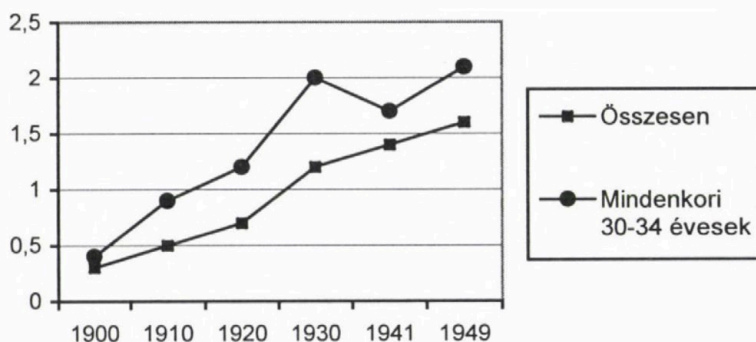
Az elváltak arányának növekedése a magyarországi népesség egymást követő generációiban szintén igen figyelemreméltó. A trianoni területre számítva a századfordulón a nőknek alig 0,3%-a elvált, 1920-ban már 0,7 1930-ban 1,2 1941-ben 1,4 1949-ben 1,6. (1960-ban egyébként már 2,6.) Az egész női népesség elváltjainak arányát azonban erősen befolyásolja az élettartam növekedése.

Ha viszont a mindenkori 30–34 éves nőket kísérvük figyelemmel megállapíthatjuk, hogy 1930-ban a fiatal nemzedék immár sokkal magasabb arányú szekularizációt mutat, mint az idősebbeket is magában foglaló átlag.

Ha az egyes generációkat kísérjük nyomon kiderül, hogy a kiegyezés után született nőknek legfeljebb 0,8% volt egyidejűleg elvált státusban, a tíz évvel fiatalabbak 1,3 a húsz évvel fiatalabbak 1,9%-a kerülhetett ebbe az állapotba – zömében a húszas években, tehát középkorúan. Akik a századfordulón születtek tartósan és magasabb életkorban is válnak, ennek jele, hogy az elvált nők aránya akkor a legmagasabb, amikor a kohorsz eléri a hatvan éves életkort (6. táblázat).

6. táblázat. Az elvált nők aránya

	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980
1866–1870-ben születettek	0,4	0,7	0,7	0,8	0,7	0,4			
1876–1880-ban születettek	0,2	0,9	1,1	1,3	1,2	0,8	0,8		
1886–1890-ben születettek		0,3	1,2	1,9	1,9	1,5	1,6	1,4	
1896–1900-ban születettek			0,4	2,0	2,5	2,4	3,0	2,7	2,9
Összesen	0,3	0,5	0,7	1,2	1,4	1,6	2,6	3,8	5,6
Mindenkori 30–34 évesek	0,4	0,9	1,2	2,0	1,7	2,1	3,2	4,5	7,2

2. ábra

Az 1980-s népszámlálás 36. k. 202

A család szervezeti kapcsolódása az egyházközségekhez

Országos adataink a népszámlálási értelemben egyes felekezethez tartozók és az egyházi nyilvántartás szerint is odatartozók különbségéről nincsenek. Budapest egyházközségei felekezetenként meglehetősen eltérő módon tartották nyilván a híveket – mindenesetre tény, hogy a nagy népgyházak még saját nyilvántartásuk szerint sem fedték le a népszámlálási értelemben hívükként számontartottakat. A budapesti katolikus egyház az 1930-s népszámlálás által katolikusként számontartott 611 ezer budapesti 87,8%-t, az

evangélikus egyház az 50 ezer „népszámlálási” evangélikus 92,2%-t, a református egyház a 122 ezer „népszámlálási” református 71,8%-t tartotta nyilván, az izraelita hitközség ilyen adatokat gyakorlatilag nem szolgáltatott (Budapest stat. évkönyve, 1935).

Az istentisztelet – járók aránya a szülők körében

A heti istentisztelet-járásról korabeli rendszeres adataink gyakorlatilag nincsenek, legfeljebb becslések: e szerint a harmincas évek végén a református gyülekezeti tagoknak 9–40%-a járt hetente istentiszteletre (*Bolyki és Ladányi*, 1987. 82. o.) 1939/40-ben a 6 évesnél idősebb katolikusok 43%-a vett részt a vasárnapi szentmiséken (*Tomka*, 1991. 160. o.).

A történetírás – legalábbis Magyarországon – meglehetősen ritkán használja a közvéleménykutatási adatokat. Pedig megtehetné, hiszen – megfelelően megfogalmazott kérdések esetén – a ma élő idősebb emberek releváns információkkal szolgálhatnak. A közöttünk élő – *Horthy* korszakban nevelkedett – idősebb emberek visszaemlékezései alapján módunkban van bizonyos képet formálni a *Horthy* korszakbeli szülőkorú népesség vallásosságáról, szokásairól. (A visszatekintéses módszert első ízben a fiatalon elhunyt kitűnő vallásszociológus, *Szántó János* alkalmazta.) (*Szántó*, 1998)

A TÁRKI (3000, a magyar társadalmat iskolázottsági, nemi, életkori, regionális szempontból reprezentáló megkérdezettre épülő) 1992-ben végzett mobilitás-vizsgálatában volt a szülők istentisztelet-járására utaló kérdés. (A megkérdezettnek arra kellett emlékeznie, hogy 10 éves korában apja illetve anyja milyen gyakran járt istentiszteletre). Először tízévenkénti korcsoportokra bontva vizsgáltuk a népesség ilyen irányú tapasztalatait. Van azonban veszélye annak, hogy a kiválasztott évtizedforduló „nem jó határ”. Ugyanis – elképzelhető, hogy a *valóságban* egyfelől az egyik korcsoport fiataljai és a következő korcsoport öregjei, másfelől viszont az egyik korcsoport öregjei és a következő korcsoport fiataljai mutatnak hasonló értéket. Azaz a *valóságban* az évtizedfordulóra éppen hullámvölgy esik, a két tízéves korcsoport értékeit összekötve azonban egy „unalmas” (azaz változatlanságot tükröző) egyenest kapunk.

E veszély elkerülésére a csúsztatás technikáját alkalmaztuk, az 1924-s jelű korcsoport például az 1920 és 1929 között tízévesek által mondottakat tartalmazza, az 1925-s jelű az 1921 és 1930 közötti megfigyeléseket és így tovább.

Ezután elővettük az ISSP nemzetközi vizsgálat Magyarországra vonatkozó felmérését. Ez egy kisebb mintájú vizsgálat, de az összehasonlíthatóság kedvéért itt csak azt az időpontot vizsgáltuk meg, amikor a korcsoport esetszáma hasonlóképpen elérte a 150 főt.

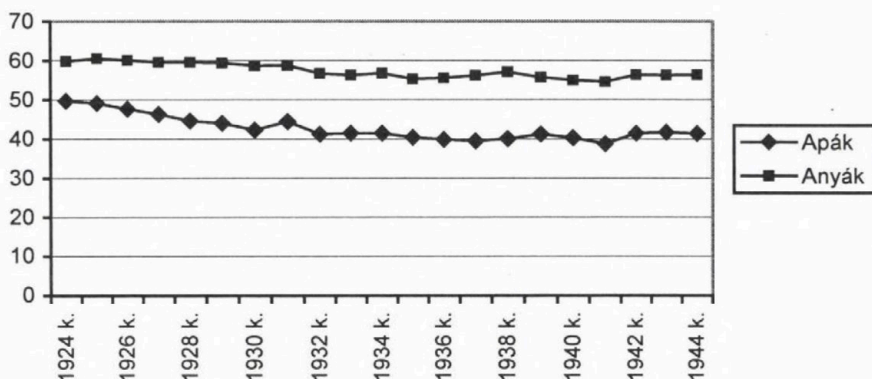
Kiemeltük, a hetenként vagy gyakrabban istentisztelet-járókat (hagyományosan őket nevezi a vallásszociológia egyházas értelemben vallásosnak) – s ennek alapján állítottuk össze a következő táblázatot (7. táblázat).

7. táblázat. A heti istentiszteletjárók arányának változása

Megfigyelési időpont	Egyházas apák, ISSP	Egyházas apák TARMOB	Egyházas anyák, ISSP	Egyházas anyák, TARMOB	ISSP korcsoport esetszáma	TARMOB korcsoport esetszáma
1924 k.		49,7		59,8	52	164
1925 k.		49,1		60,6	52	175
1926 k.		47,6		60,1	59	203
1927 k.		46,3		59,6	62	228
1928 k.		44,6		59,6	66	240
1929 k.		44		59,4	71	266
1930 k.		42,3		58,7	73	312
1931 k.		44,4		58,8	78	337
1932 k.		41,2		56,7	89	367
1933 k.		41,5		56,3	104	398
1934 k.		41,5		56,8	115	424
1935 k.		40,4		55,3	127	443
1936 k.		39,9		55,6	130	450
1937 k.		39,5		56,2	143	445
1938 k.		40,1		57,1	148	459
1939 k.	39,1	41,2	56	55,7	159	465
1940 k.	39,9	40,3	56,1	55	171	462
1941 k.	39	38,8	56,5	54,6	186	460
1942 k.	40,7	41,5	58,5	56,4	183	477
1943 k.	40,8	41,7	58,9	56,3	185	481
1944 k.	41,1	41,4	59,1	56,4	186	477

Ha a két felmérést egymás forráskritikájának tekintjük, kitűnik, hogy az 1939 körüli megfigyelési időponttól kezdve elég közel vannak egymáshoz a két különböző felmérésből nyert értékek. Ez – közvetve – igazolja a nagyobb minta korábbi értékeinek megbízhatóságát is. Ha viszont a háromezres reprezentatív mintán vizsgálódunk a húszas évek közepe és a negyvenes évek közepe között „szelíd” szekularizációs vonalat kapunk. Az alábbi grafikonat a nagyobb minta (TÁRKI Mobilitásvizsgálat) alapján készítettük el.

Ha azokat vizsgáljuk meg, akik havonta néhányszor vagy annál gyakrabban jártak istentiszteletre, akkor kiderül, hogy akik a húszas évek közepére emlékezettek az apáknak háromötödét, az anyáknak háromnegyedét sorolták ebbe a kategóriába. A második világháború idején serdülők emlékei szerint pedig az apák alig fele, az anyáknak pedig már csak kétharmada tartozott ebbe a csoportba.

3. ábra

Másfelől nézve azoknak a családoknak az aránya, ahol egyik szülő sem járt rendszeresen istentiszteletre (legfeljebb ünnepenként, évente, vagy soha) egyetlen évtized alatt a szülői népesség negyedéről harmadára nőtt.

A megfigyelési időpont mellett a megfigyelt személy – tehát az apa és anya generációs hovatartozása is játszik – bár meglehetősen szerény – szerepet. Itt nagyobb – egyenként 13–13 évre kiterjedő – korcsoportokkal számoltunk. Az 1879 körül (1873 és 1886 között) született férfiaknak még több mint 53% – volt heti istentiszteletlátogató, az 1889 körül születetteknek már kevesebb, mint 42%-a.

Az 1919 és 1939 között született korcsoport szüleinél – immár nem az időtengely, hanem a falusi-városi lét szerint bontva – a következő istentiszteletjárási gyakoriságot tapasztaljuk (8. táblázat).

8. táblázat. Az istentiszteletre járás gyakorisága harmincas és negyvenes években falvakban és városban

	<i>Apák</i>	<i>Falusi apák</i>	<i>Városi apák</i>	<i>Anyák</i>	<i>Falusi anyák</i>	<i>Városi anyák</i>
soha	16	14,8	22,1	8,9	7,6	12,7
évente	8,4	7,8	11,5	5,8	4,9	8,6
évente néhányszor	20	20	24	14	14	15
havonta néhányszor	10,8	11,3	11,8	13,9	14,3	13,9
hetente	33,9	39,7	26,7	43,5	45,6	41,6
Hetente többször	4,1	4,8	3,4	8,7	9,6	7,1
Naponta	1,3	1,7	0,4	3,1	4	1,1
Összesen	100	100	100	100	100	100

Az apák körében a heti vagy gyakoribb istentisztelet-járás falun másfélszer gyakoribb, mint a városokban, az évente egyszer, vagy sosem járás pedig másfélszer ritkább. Kisebb a különbség az ünnepi, s még kisebb a havi istentisztelet-járás esetében. Az egyházas végponton az anyák közötti különbség jóval kisebb, hiszen a falusi adat a városinál csak 1,2-szeresen erőteljesebb vallásosságot mutat. A szekularizált végponton viszont nagyobb, 1,7 szeres a különbség. A családon belüli állapotokat nézve: a városokban 1,5-szer a falvakban 1,28-szor gyakoribb a hetente vagy gyakrabban istentiszteletre látogató anya, mint a hasonló apa. A másik végponton – a sosem járók között – a falusi apák kétszer gyakrabban fordulnak elő, mint a hasonló anyák, a városokban viszont csak 1,7-szer.

E három megfigyelési időpont sem a városokban sem a falvakban, sem az anyák, sem az apák között nem mutat számottevő szekularizációt (8a. táblázat). Az egyértelmű egyháziasság a világháború végén épp olyan mértékben jellemezte a lakosságot, mint egy évtizeddel korábban. A leginkább számottevő változás, hogy a városokban az egyértelműen egyházas anyák kisebbségbe kerülnek.

8a. táblázat. *A szekularizáció előrehaladása az utolsó évtizedben – a hetente és gyakrabban járók adatai*

Megfigyelési időpont		Városi anyák	Városi apák	Városi csoport	Falusi anyák	Falusi apák	Falusi csoport
1933	„+ – 5 év”	51,6	30,8	124	58,2	45,7	155
1939	„+ – 5 év”	48,7	29,3	150	59	45,6	159
1943	„+ – 5 év”	47,3	28,9	150	59,4	47,1	175

A másik végpont sem mutat – az adott időszakon belül további szekularizációt. A harmincas évek közepi megfigyelési időpontban a városi apák negyedét, a negyvenes évekbeli időpontban csak ötödét jellemezte, hogy sosem járt templomba.

Az apa és anya istentiszteletre-látogatásának egyenlőtlenségét látva megvizsgáltuk, hányan vannak azok, akiknél mindkét szülő legalább hetente egyszer, legalább havonta egyszer stb. járt istentiszteletre. Arra az igen érdekes következtetésre juthatunk, hogy ugyan a fő szabály az, hogy a nők gyakrabban járnak istentiszteletre, mint a férfiak, mégis vannak olyan házaspárok, ahol ez fordítva van. Így a teljesen egyértelmű egyházas mintát mutató szülők aránya a falvakban a családok kétötödére, a városokban negyedére csökken. Azoknak a családoknak az aránya pedig, ahol legalább az egyik szülő sosem járt istentiszteletre a falusi családok több mint húsz, a városi családok közel harminc százaléka (9. táblázat).

9. táblázat. Az istentiszteletre járás a falusi és városi családokban

	<i>Falusi családok</i>	<i>Városi családok</i>
Legalább hetente egyszer	39	26,3
Legalább havonta néhányszor	50,5	38,3
Legalább évente néhányszor	71,2	60,2
Legalább évente egyszer	78,5	72,3

A szülők istentisztelet-járása Budapesten

A fenti elemzéseket más célból készített felmérések tették lehetővé. Készült azonban két saját felmérésünk is. A Magyar Ösztöndíj, az AMFK, az OTKA és a Soros Alapítvány közös finanszírozásában felmérést készítettünk a *budapesti* felnőtt lakosság körében.

A Horthy-korszakbeli istentisztelet-járásról az 1919 és 1939 között születettek körében végeztünk felmérést. Az alábbiakban csak azokat a számokat idézzük, melyek a gyermekkorukban is Budapesten élők (ez 497 fő) válaszaiból „jönnek” (10. táblázat).

10. táblázat. Az apák és anyák istentisztelet-járási gyakorisága Budapesten

	<i>Apák százalék</i>	<i>Anyák százalék</i>
Soha	29,8	19,1
Évente	15,6	9,7
Évente néhányszor	17,6	20,2
Havonta néhányszor	10,4	6,6
Hetente	18,5	31,6
Hetente többször	2,2	9,8
Adathiány	6,0	3,1

APMISE

A köztudattal ellentétben a szülőkorú budapesti férfilakosság több mint negyede (!) soha nem ment templomba, s további bő egynegyede is évente egyszer illetve néhány-szor, tehát legfeljebb ünnepeken! További egytized az, aki havonta néhányszor elmegy templomba. Az így, közvetve vizsgált férfinépesség egyötödét sorolhatjuk tehát abba a kategóriába, mely az egyházi kíváncsalmaknak megfelelően látogatja az istentiszteletet.

Minden ilyen kijelentésünk súlyát természetesen csökkenti, hogy a gyakrabban templomjáróknak több gyereke lehet, mint a ritkábban templomjáróknak. Ez pedig növeli annak valószínűségét, hogy templomjáró szülő gyerekével találkozzon a mai felmé-

rés. Logikailag tehát inkább kevesebben járnak gyakran istentiszteletre, mint ahogy ez a visszaemlékezésekből számszerűsíthető.

Az anyák az apáknál lényegesen kevésbé szekularizáltak. Az anyák bő harmada hetente vagy annál gyakrabban eljár az istentiszteletre és az erősen szekularizált csoport is lényegesen kisebb.

A budapesti szülők istentisztelet-járásának társadalmi összefüggései

A továbbiakban megkíséreljük meghatározni, mely társadalmi csoportokba tartozó szülők jártak rendszeresen istentiszteletre. Ha a budapesti társadalomról szóló politikai tudásunkat összegezzük, „u” betűhöz hasonló vallásossági képet várnánk. Azaz azt várnánk, hogy a „keresztény középosztály” gyakori istentisztelet-járó, e normákat követi a kisiparosság is, a többedik generációs, zömében a szociáldemokrata párt és a szakszervezet kulturális és politikai befolyása alatt álló szakmunkásság szekularizált, az első generációs, vidékről felköltözött, a paraszti kultúrát még magán hordozó segédmunkásság erősebben vallásos. E hipotézisünk ellenőrzésére először az apák foglalkozási csoportját, majd iskolai végzettségét vizsgáljuk.

Ha az apák foglalkozási csoportját összevetjük istentisztelet-járásuk gyakoriságával, a fenti hipotézist cáfoló eredményhez jutunk. (A státuszcsoport aggregátumok mellett a megfigyelt esetek száma látható 11. táblázatban.)

11. táblázat. A különböző rétegekhez tartozó apák istentisztelet-járási gyakorisága Budapesten

	<i>Soha</i>	<i>Évente</i>	<i>Évente néhány- szor</i>	<i>Havonta néhány- szor</i>	<i>Hetente</i>	<i>Hetente többször</i>
Felsőbb szellemi (37)	43,3	26,8	16,8	13,2		
Egyéb nem fizikai (8)	100					
Önálló (81)	59,1		27	6,3	7,6	
Szakmunkás (119)	24,8	24,5	19,9	4,1	21,6	5,1
Egyéb fizikai (196)	18,2	19,6	18,1	18,7	25,4	
<i>Összesen</i>	<i>31,2</i>	<i>17,5</i>	<i>19,8</i>	<i>11,7</i>	<i>18,5</i>	<i>1,4</i>

A budapesti felnőttek körében megfigyelhetjük, hogy minél magasabb társadalmi pozícióhoz tartozik valaki, annál kevésbé jár istentiszteletre. A felső két csoportot együtt tekintve: az értelmiségiek fele sosem járt istentiszteletre, további negyedük csak évente. Az önállóknak hatvan százaléka tartozik ebbe a két csoportba. A szakmunkásoknak már csak egy-egy negyede tartozik ide, a segédmunkásoknak pedig egy-egy ötöde.

Várakozásunknak megfelelően a másik végponton a két alsó csoport egy-egy negyedére jellemző, hogy hetente jár templomba, az önállóak közül már csak minden 12. teszi ezt, az értelmiségiek közül pedig már senki sem.

Ha a havi néhányszor templomjárókat összevonnuk ezzel a heti templomjáró csoporttal „tökéletes lejtőt” kapunk: a segéd munkásoknak negyven, a szakmunkásoknak 30, az önállóknak 15, a magas társadalmi csoportba tartozóknak pedig már csak 10%-a tartozik ide.

Az apák istentisztelet-járása szempontjából tehát Budapest társadalma nem a „keresztény Magyarország” fogalmából következő előzetes elvárásainknak tesz eleget, hanem a klasszikus városiasodási modellnek.

Az apa iskolázottsága és istentisztelet-járása között hasonló összefüggést találunk. A kérdőív hibája (miszerint nem kérdeztünk rá arra, hogy a tanonciskolát polgári után vagy hat elemi után végezte a megkérdezett édesapja) következtében az alacsonyabban iskolázottakat csak két csoportra tudtuk osztani, ezért a tanonciskolát végzetek és a polgárit végzeteket végül is célszerűnek bizonyult összevonni. Az érettségizett és annál magasabb végzettségű apákat egy kategóriába kellett összefognunk, hogy az elemszám túl alacsonnyá ne váljék (12. táblázat).

12. táblázat. A különböző iskolázottsági csoportokhoz tartozó apák istentisztelet-járási gyakorisága Budapesten

<i>Iskolai végzettség (elemszám)</i>	<i>Soha</i>	<i>Évente</i>	<i>Évente néhány- szor</i>	<i>Havonta néhány- szor</i>	<i>Hetente</i>	<i>Hetente többször</i>
Csak elemi (261)	17,9	28,4	20,4	13,9	19,4	0
polgári vagy tanonc (168)	39,2	6,6	19,3	6	25,3	3,6
Érettségi (50)	42,0	20,0	28,0	0	0	10,0

A szekularizációs „végponton” egyértelműen konstatálható, hogy az iskolázottság fokozza az istentiszteletre sosem járás valószínűségét. Az évi egyszer-járókkal együtt tekintve viszont az elemiit végzetek és kissé iskolázottabbak csoportjára egyaránt kb. 46%-ban jellemző a szekularizáció, viszont az érettségizettek 62%-ára. A másik oldalon azt tapasztalhatjuk, hogy a viszonylag gyakori istentisztelet-járás mintánk érettségizetteinek egytizedére jellemző, a két iskolázatlanabb aggregátumra viszont sokkal intenzívebben. Ugyanakkor itt nincs egyértelmű lejtő, mert a legiskolázatlanabbaknak csak ötöde, míg a kissé iskolázottabbak több mint negyede heti vagy gyakoribb templomjáró.

A katolikus apák egyötöde, a református apák egynegyede heti istentisztelet-járó, s ha a kevésbé szigorú – havi néhányszori – istentiszteletre látogatást vizsgáljuk hasonlóképpen enyhén szekularizáltabbnak találjuk a katolikusokat.

A gyermekek vallásos nevelésének tudatos mozzanatai a Horthy korszakban

Nyilvánvaló, hogy a fentiekben felsorolt jelenségek a vallásos nevelés, vallási szocializáció legalapvetőbb faktorai. Mégsem lényegtelen külön – célorientált kérdéseket is feltennünk a gyerekkori vallásos nevelésről.

A gyerekkori vallásos nevelést több tényezővel mérhetjük. A leggyengébb lehetett annak a vallásos nevelése, akit semmilyen felekezetbe nem jegyeztek be. (Ez ugyanis a szülői környezet egyértelmű szekularizáltságát mutatja.)

A *felekezetbe-jegyzés* hiánya – a háromezres országos TÁRKI minta 1919 és 1939 között született részében – mindössze a népesség 0,5%-t jellemezte, s további 1% nem adott értelmezhető választ. Ez összhangban van azzal, hogy a Horthy-korszakban gyakorlatilag „kötelező” volt valamely hitfelekezetbe való bejegyeztetés. Az 1941-s népszámlálás a 9316074 lakosból (a trianoni országterületen) 3841 felekezeten kívülit talált – ez tehát 0,04% (Az egyéb és ismeretlen kategória is csak 1674 fő – ez az összeg sem emelheti fél ezrelék fölé az idetartozókat). (Az 1941. évi népszámlálás. 4. k. 39. o.)

Értelmesebbek azok a kérdések, melyek a hittanjárásra, a vallásos neveltetésre, a gyermekkori istentisztelet-járásra, kérdeznak rá. Korabeli adataink szinte semmiről nincsenek: szórványadat, hogy a Dunamelléki és a Dunántúli egyházkerületben egyaránt a református elemisták 50%-a vasárnapi iskolás (*Bolyki és Ladányi*, 1987. 75. o.).

Először egy táblázatban (13. táblázat) bemutatjuk a 3000-s TÁRKI mintából nyert adatokat, mégpedig vidék-város bontásban, majd – saját hasonló felmérésünket elemezzük – immár a budapesti helyzetről.

13. táblázat. A vallásos nevelés egyes mutatói az 1919 és 1939 között született népességben

KÉRDÉS	VÁLASZ	Országos	Falusi	Városi
Iskolai hittanra járt	Igen	94,9	95,4	94,1
Templomi hittanra járt	Igen	71,4	71	72,5
Szülei Vallásosan nevelték	Igen	85,3	89,3	76,9
Nagyszülei vallásosan nevelték-e	Igen	66	74,9	59,9
Egyéb vallásos nevelésben részesül	Igen	4,5	3,4	6,6
Gyerek istentisztelet-járás	Soha	2,8	2,7	2,9
Gyerek istentisztelet-járás	Évente	0,7	0,9	0,4
Gyerek istentisztelet-járás	Évente néhányszor	2,5	1,9	4
Gyerek istentisztelet-járás	Havonta néhányszor	4,9	4	7
Gyerek istentisztelet-járás	Hetente	63,7	62,6	67
Gyerek istentisztelet-járás	Hetente többször	11,8	12,3	10,6
Gyerek istentisztelet-járás	Naponta	13,4	15,6	8,1

Feltűnő, hogy a gyerekek vallási nevelésével kapcsolatos tudatos lépések szempontjából sokkal kisebb a falu és város közötti különbség, mint az istentisztelet-járásnál. A „legintézményesebb” kérdésekben azonos szinten van a falu és a város. Az iskolai és templomi hittanra járás mértéke szinte azonos. Az államigazgatási eszközökkel kötelezővé tett heti istentiszteletre-látogatás mértékében sincsen lényegi különbség. Úgy tűnik, hogy a városi népesség jobb közlekedési viszonyai, a körükben uralkodó nagyobb iskolalátogatási fegyelem mintegy „kompenzálja” a szülők gyengébb vallásosságát. Az államigazgatásilag – társadalmilag kevésbé kikényszeríthető mutatók azonnal jelzik viszont a két népesség különbségét. Az államigazgatásilag elvárnál gyakoribb istentisztelet-járást másfélszer jellemzőbb a falusiakra, mint a városiakra. Az, hogy az egykori falusi gyerekek 1,16-szor többen emlékeznek úgy, hogy szüleik vallásosan nevelték őket, mint az egykori városiak, szintén szignifikáns különbség. (A nagyszülők és „egyebek” vallásos nevelésének különbségét a nagycsaládok vidéki együttélésével magyarázhatjuk.)

Áttérve saját budapesti vonatkozású adatainkra kiderül, hogy a felekezetbe-jegyzés hiánya mindössze a népesség 2,2%-t jellemezte, s további 2,1% nem adott értelmezhető választ. A népszámlálási és statisztikai évkönyvi adatok szerint – melyeket a korábbiakban, felekezeti bontásban már idéztünk – valójában bizonyára alacsonyabb a be nem jegyzettek aránya – de aki úgy emlékszik, hogy még be sem jegyezték valamilyen felekezetbe, az nyilvánvalóan rendkívül erős szekuláris háttérrel rendelkezik. Azonos szekuláris csoportot jelentenek, akik úgy emlékeznek, hogy nem jártak iskolai hittanra. (Tehát ez a csoport is 2,2 %-t tesz ki.) Minthogy Magyarországon normál tanrendbe integrált kötelező hitoktatás volt, a nemleges válasz csak azt jelentheti, hogy a visszaemlékező teljesen szekularizált neveltetésre emlékezik.

Valódi osztóvonalat jelent, hogy járt-e a gyerek – az iskolai hittanon kívül templomi hittanra. (Abban az értelemben vett templomi hittan – erre *Tomka Miklós* és *Majsai Tamás* hívta fel a figyelmünket – mint például az 1970-s évek Magyarországon nincsen, de van például ministránsoktatás, konfirmációs előkészítés stb.)

A „Járt-e hittanra templomba?” – kérdésre a megkérdezettek 35,4%-a nemleges választ adott. Ez jelentős szekuláris csoportnak minősül. (Nem „keverhették” össze a vasárnapi istentiszteletre-látogatással, mert erre külön kérdés vonatkozott.)

Azok, akiket sem a szülei, sem a nagyszülei nem részesítettek vallásos nevelésben a vizsgált népesség 28,7%-t tették ki.

A gyermekkori istentiszteletre-látogatás 1920 óta a tankötelezettség része volt. (A negyvenes évek elején rendelet erősítette meg, hogy ez még szünidőre, illetve az elemi iskola 7–8 osztályosaira is vonatkozik.) Így ennek a kérdésnek az adatait úgy értelmezhetjük, hogy a hetenkéntinél *gyakrabban* templomjárók az erősen egyházasak – ez is egy 6,8%-os csoport – a hetenkéntinél ritkábban pedig azok, akik nyíltan vállalták szekularitásukat.

A gyereket tudatosan érő nevelő hatások közül a fentebbiekben az (elvárnál gyakoribb vagy ritkább) istentisztelet-járást, a templomi hittan látogatását s az egykori gyerek későbbi visszaemlékezése szerinti vallásos nevelést nevezhettük meg. Ezek a szempontok egymáshoz képest hierarchikusak is: azoknak a körében, akik sosem járnak istentiszteletre, egyetlen olyat sem találunk, aki templomi hittanra jár. Viszont: csoportokat

alakíthatunk ki, az istentisztelet-járás és a templomi hittanjárás kombinálásával. A gyerekek 15–16%-a ritkábban járt istentiszteletre, mint ahogy ezt a tankötelezettség előírta. Az a csoport, mely társadalmilag-tanügyiigazgatásilag *elvárt mértékben* hetente járt istentiszteletre, de nem vett részt templomi hittanon 26,6% – ot tett ki.

Még mindig igen nagy maradt – a népesség fele – a következő csoport: ők hetente járnak istentiszteletre és templomi hittanra is járnak, ezért őket a szülőktől kapott vallásos nevelés léte vagy nemléte alapján ismét két részre osztottuk. Az adott kérdőív alapján lehetséges legkisebb „átlagosan vallásosan nevelt csoport” hoz így juthattunk el. *A budapesti gyerekek 36,2%-ának vallásos neveléséről tehát elmondhatjuk, hogy: hetente járatják istentiszteletre, templomi hittant tanult és szülei vallásosan nevelték.*

E középső mezőknél vallásosabbnak az elvártnál gyakoribb templomjárókat tekintettük. (Adathiány van 1% esetében.) Vallásos nevelés szempontjából öt csoportot alakítottunk ki (14. táblázat).

14. táblázat. A vallásos nevelés szerinti csoportosítás

<i>Jellemzők</i>	<i>Eset-szám</i>	<i>Össze-sen</i>	<i>Fiú-gyer-mek</i>	<i>Leány-gyer-mek</i>
Ritkábban jár templomba, mint az elvárt heti	77	15,4	16,4	14,8
Hetente jár templomba, de nem jár templomi hittanra	132	26,6	25,8	27,1
Hetente jár templomba, hittanra is jár oda, de visszaemlé-kezése szerint nem nevelték vallásosan	74	14,9	20,7	11,6
Hetente jár templomba, hittanra is jár oda, visszaemlékezése szerint is vallásosan nevelték	180	36,2	27,4	41,3
Gyakrabban jár templomba, mint az elvárt heti	34	6,8	9,6	5,3
<i>Összesen</i>	<i>497</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

Ezzel a csoportosítással már egy tagolt vallásos nevelés képe áll előttünk. E csoportosítás legfontosabb haszna, hogy a továbbiakban az egyéb mutatók és e csoportok összefüggését lehet elemezni.

Az apák és anyák közötti jelentős szekularizációs különbség ismeretében indokoltnak tűnik a kérdés: a gyerek neme mennyiben befolyásolta vallásos nevelésének mértékét. Azaz a fiúk, illetve a lányok hány százalékát rendelhetjük hozzá a korábban kialakított vallásos-nevelési csoportokhoz (14. táblázat).

A társadalom legszekulárisabb bő harmadában lényegében nincs különbség a fiúk és lányok nevelése között. A szekularizáció tehát azt is jelenti, hogy a fiúk és lányok vallásos nevelése közötti különbség is eltűnik. A másik végponton – ha a vallásos nevelés domináns nagycsoportját, s a nála vallásosabban nevelteket összevonjuk, arra az eredményekre juthatunk, hogy a lányoknak közel fele, a fiúknak csak némileg több, mint harmada tartozik ehhez a vallásosan nevelt tömbhöz.

Igen figyelemreméltó, hogy a vallásos nevelés 3–4-s értékénél a fiúk a lányoknak mintegy komplementerei. Azaz: objektíve a fiúknak is a lányoknak is mintegy felét nevelik vallásosan (azaz a heti istentisztelet-látogatást templomi hittanra-járással is kiegészítve) de az ehhez kötődő szubjektív, családi hatások már érdemben eltérnek: a fiúk alig több, mint fele minősíti vallásosnak az ehhez kapcsolódó családi tevékenységet, a lányoknak viszont közel négyötöde.

A vallási nevelés tehát éppen a világnézeti értelemben vett „középső”, többségi csoportban függ össze a nemi szerepekkel. A lányokkal szemben inkább elvárt a vallásosság, mint a fiúktól.

Korrelációs összefüggés a vallásos nevelés intenzitása (a fentebb leírt öt csoport) és a szülők istentisztelet-járása között Budapesten a következő (15. táblázat).

15. táblázat. *A vallásos nevelés intenzitásának összefüggése az apa és anya istentiszteletjárás gyakoriságával (Pearson-féle korreláció)*

	<i>A vallásos nevelés intenzitása</i>	<i>Apa isten tiszteletre járása</i>
1. A vallásos nevelés intenzitása		
2. Apa isten tiszteletre járása	0,0083	
	(467)	
	P= 0,858	
2. Anya isten tiszteletre járása	0,2518	0,6593
	(482)	(457)
	P= 0,000	P=0,000

A korrelációs táblán 457–482 eset alapján (a zárójelbe tett számokból derül ki) figyelhetjük meg a változók összefüggését. Látható, hogy az összefüggérendszer középpontjában az anya istentisztelet-járás gyakorisága áll. Ez ugyanis mindkét másik mutatóval összefügg. Az apa istentisztelet-látogatása viszont csak az anya istentisztelet-látogatásával.

A gyerek világnézeti nevelését tehát *elsősorban az anyák* határozzák meg, s ez az összefüggés gyakorlatilag független attól, hogy a fiúk, vagy lányok neveléséről van szó.

A minta kicsinysége következtében csak a két legnagyobb felekezet sajátosságaira vonatkozóan vonhatunk le specifikus következtetéseket: A katolikus gyerekek közel egytizede nem járt hetente istentiszteletre, a reformátusok között egy sincs ilyen. Ha hetenkéntinél intenzívebb istentiszteletre-látogatást vizsgáljuk, akkor kitűnik, hogy a katolikusok között inkább találunk intenzívebben egyházasakat. A katolikus gyerekek közel egytizede tartozik ebbe a nagyon gyakori istentisztelet-látogató csoportba, a reformátusoknak viszont mindössze huszada.

A fenti tanulmányban megkíséreltük áttekinteni azokat a közvetett és közvetlen empirikus adatokat, amelyek az 1949-t megelőző évtizedek vallásos nevelésének társadalmi közegéről, „hatékonyságáról” szólnak. A kép töredékes – s mindig az is fog maradni, hiszen az akkor fel nem vett és le nem rögzített adatokat senki utólag pótolni nem lesz képes. Az azonban bizonyos, hogy a magyar – s különösen a budapesti – társadalomban nem jelentéktelen méretű csoportok voltak, akik a hivatalosnál szekulárisabban nevelték gyermekeiket, akik számára a kötelező iskolai hittan, a gyerekek vasárnapi istentiszteletjárási kötelezettsége érdemi világnézeti sérelmet jelentett.

A munka a Magyar Ösztöndíj, az AMFK, a T 022144 sz. OTKA kutatás és a Soros Alapítvány közös finanszírozása keretében készült.

Irodalom

Az 1941. évi népszámlálás 4.k. Budapest, 1979.

Az 1980. évi népszámlálás Budapest, 1981.

Balogh Margit és Gergely Jenő (1993): *Egyházak az újkori Magyarországon (1790–1992)*. História-MTA, Történettudományi Intézete, Budapest.

Bolyki János és Ladányi Sándor (1987): A református egyház. In: Lendvai L. Ferenc (szerk.): *A magyar protestantizmus 1918–1948*. Budapest.

Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve 1898, 1928, 1941, 1946.

Hamilton, Malcolm B. (1998): Szekularizáció. In: Hamilton: *Vallás, ember, társadalom*. Budapest.

Illyefalvi I. Lajos (1933): *A hatvanéves Budapest*. Budapest.

Illyefalvi I. Lajos (1932): *Budapest székesfőváros napjainkban és a világháború előtt*. Budapest.

Illyefalvi I. Lajos (1930): *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest.

Illyefalvi I. Lajos (1935): *A polgárok szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest.

Karády Viktor (1997): *A felekezeti viszonyok és iskolázási egyenlőtlenségek Magyarországon*. Budapest.

Karády Viktor (1993): Rétegmobilitás, státuszmobilitás és felekezeti vegyesházasság Budapesten a két világháború között. *Szociológiai Szemle*, 2. 3–44.

Magyar Statisztikai Évkönyv, 1928, 1943–46.

Magyar statisztikai közlemények, 76.k.

OL K 592 Országos Levéltár.

Mészáros István (1993): *...Kimaradt tananyag... Diktatúra és, egyház I-III*. Márton Aron Kiadó, Budapest.

Romsics Ignác (1999): *Magyarország a huszadik században*. Osiris Kiadó, Budapest.

Szántó János (1998): Vallásosság egy szekularizált társadalomban *Uj Mandátum*, 323.

Tomka Miklós (1991): *Magyar katolicizmus*. OLI KTA, Budapest.

Tomka Miklós (1982): Vasárnapok, ünnepek, vallásgyakorlat. Megjegyzések a templomba járás szociológiájához. *Világosság*, 5. sz.

Unger Mátyás (1976): *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Felmérések

ISSP Panel, adattulajdonos: TÁRKI

Társadalmi mobilitás felmérés, adattulajdonos: TÁRKI

Az 1919 és 1939 között születettek vallásos neveléséről végzett budapesti felmérés:
adattulajdonos: Mónus Illés Alapítvány

Felmérés a hittannal és egyházi iskolával kapcsolatos attitűdről a felnőtt budapesti lakosság körében: adattulajdonos: Mónus Illés Alapítvány

ABSTRACT

PÉTER NAGY: RELIGIOUS INSTRUCTION BEFORE 1949

During the period between 1919 and 1945, when religious instruction and church attendance were made mandatory by educational authorities, there tended to be a greater number of religious families. As secular impetus can be described in ideological instruction; the ratio of marriages between members of different religions reached 35% in Budapest; 42% of all weddings were held outside the church. The acceptance of a lifestyle which was in conflict with church values is indicated by the data on divorces, according to which divorced women within the 30–34 age group reached 2% in 1930. Weekly church attendance declined: 50% of middle-aged men and 60% of middle-aged women in the mid-1920s attended services; in 1944, this declined to 41% and 51%, respectively. The following chart provides recent data on church attendance in Budapest:

<i>Frequency of attendance</i>	<i>Middle-aged men</i>	<i>Middle-aged women</i>
Never	29,8	19,1
Once a year	15,6	9,7
Several times a year	17,6	20,2
Several times a month	10,4	6,6
Weekly	18,5	31,6
Several times a week	2,2	9,8
No data	6,0	3,1

Magyar Pedagógia, 99. Number 4. 389–412. (1999)

Levelezési cím / Address for correspondence: Nagy Péter Tibor, Oktatókutató Intézet, Hungarian Institute for Educational Research, H-1395 Budapest Pf.: 427.